

О.Айтбаев

Сенім феномені

Мақаланың өзектілігі «сенім» ұғымы феномен ретінде қарастырыла отырып, «сенімнің» формалары мен түрлері көрсетілген. Қандай да бір сенім екі түрден тұрады: «мен біреуге сенемін» және «менің өзіндік сенімім бар», мұндай сенімдер әрқашан ғылыми тәжірибеде дәлелденбеген. «Сенім» мазмұны бойынша екі түрден тұрады, яғни: дінсіз сенім және діни сенім. Дінсіз сенім — рационалды, ал діни сенім иррационалды болып келеді. Діни сенімнің жолдарын мақала авторы кейбір адамдар жағымсыз көзқарасқа, яғни экстремистік және террористік қозғаласқа, айналдырады деп көрсетті.

O.Aytbaev

The phenomenon of faith

«The belief phenomenon» is shown in the article as difficult and multiple-valued. The author noticed that any «belief» is expressed in two kinds (forms): «I trust someone» and «I admit the validity of something» — without sufficient bases, wherefore any belief is incomplete knowledge. According to the contents (to the types) the belief is non-religious and religious. Non-religious belief is rational, and religious is irrational. Further it is noted that religious belief can be used by certain people for negative purposes in certain conditions both in extremist and terrorist acts among the population.

ӘОЖ 130№ 3: 93 (= 943. 9)

Е.К.Аринов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: erlan.arinov@mail.ru)***Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы бөгде сана ілімдері**

Мақалада Кеңес дәуірінде Ресейдің Қазақстанды отарлауы философиядағы «төл сана» және «бөгде сана» ұғымдары арқылы көрсетілген. Отарлау басқаның жерін басып алумен, саяси-әкімшілік билікті өзгертумен шектелмейтіні тарихтан белгілі. Отарлаушылар отарлаған елдерін өздеріне қарсы бас көтертпеу үшін бірінші кезекте халықтың елдік санасын, ұлттық намысын жоюға, бодан елдің төл санасына қатыстылардың барлығын бөгде сана арқылы тоз-тозын шығарып бұзуға, халықтың тарихи-мәдени жадын ұмыттырып мәңгүрттендіруге тырысады. Отарлаушыларға тән бұл сипатты қазақ елін Ресейдің отарлау саясатынан көруге болады.

Кілтті сөздер: сана, төл сана, бөгде сана, дүниетаным, еуроцентризм, социализм, коммунизм, отарлық сана, отаршылық.

Сана — философиялық ұғымдардың бірі. Бұл ұғым философияда объективті шындықты бейнелеудің адамға тән жоғары формасы ретінде түсіндіріледі. Философияда «сана» ұғымының күн тәртібіне қойылуы сонау ерте замандардан басталды. Философия тарихына үңілсек, «сана» және «материя» ұғымдарының қатынасы турасында ойшылдардың үлкен екі топқа бөлінгендігін аңғаруға болады. Оның бірі сананың материядан тәуелсіздігін және оның біріншілігін мойындайтын идеализм ағымы болса, екіншісі, керісінше, материяның санадан тәуелсіздігін және оның біріншілігін жақтайтын материализм ағымы еді. Идеалистер мен материалистер арасындағы тартыс философия тарихының өң-бойынан көрінеді. Тіпті, диалектикалық материализм өкілдері философияның негізгі мәселесін сананың материяға қатынасы деп біржақты анықтады. Біржақты дейтініміз философияның негізгі мәселелері тек сананың материяға қатынасынан көрініс табуы мүмкін емес, себебі философия бұл қатынастар төңірегіндегі ғана сұрақтармен айналысып қоймайды. Оның айналысатын мәселелер аумағы тым кең. Біз білетін барлық ғылымдардың нақты зерттеу объектісі, пәні, заңдары, түсініктері (категориялары), сүйенетін ұстанымдары, зерттеу жүргізудің әдіс-тәсілдері бар. Егер философияға

Еуропа ойшылдарының көзімен қарайтын болсақ, әсіресе марксизм ілімі, философия, сөзсіз, ғылым болып табылады. Себебі философияның да зерттеу объектісі, пәні, түсініктері т.б. басқалары бар. Бірақ философия тек ғылым ғана емес, оның ғылыми тұсынан гөрі, дүниетанымдық негіздері басымырақ. Философия — дүниетаным. Әр халық өзін қоршаған әлемді тануға, өзінің дүниедегі орнын түсінуге тырысатыны белгілі. Халықтың дүниені тануға, оның қыр-сырларын біліп, түсіндіруге деген талпынысы, құлшынысы сол халықтың дүниетанымын құрайды. Халықтар бір-бірінен дүниетанымдарындағы ерекшеліктерге байланысты бөлінеді, мәселен, қазақ халқы, орыс халқы. Алайда философияға ғылым ретінде қарайтын ойшылдар халықтардың дүниетанымдарындағы бұл ерекшеліктерді есепке алмай, Еуропа философиясының түсініктерімен (категорияларымен) қамтылған сұрақтарды философиялық мәселе деп анықтайды. Бірақ Еуропа философиясымен мойындалған түсініктер мен ұғымдар әлемнің барлық халықтарының дүниетанымын анықтауда әмбебап өлшем бола алар ма екен?

Әлемдегі әр халықтың дүниеге деген өзіндік көзқарасы болатыны белгілі. Қандай да болмасын халықтың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілі бар. Дүниені бейнелеуді, объективті шындықты бейнелеуді сана деп атаймыз. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Халықтың ойлау мәдениетінде сол ұлттың рухани ерекшелігі, тыныс-тіршілігі, дүниетанымы, адамдардың өзара қатынасы, құндылықтарды түсіну мен қабылдау формасы өрнектеледі. Жеке бір халықтың ойлау мәдениетінің болуымен қатар, сол халықтың ойлау жүйесін өзінің дүниетанымының негізіне айналдырған, ұлттық ойлаудан нәр алған данышпандары да болады. Сондықтан халықтың дүниетанымын басқа бір халықтардың дүниетанымымен салыстырып, бір халықтың дүниетанымында қамтылмай қалған сұрақтарды, түсініктерді екінші халықтың дүниетанымынан тауып алып, біріншісіне қарағанда екіншісінің дүниетанымы философияға жақынырақ деп анықтауға болмайды, бұл жалған түсінік. Жалған түсініктен аса алмаған кейбір ойшылдарымыз қазақ халқының философиясына «әмбебап сана» негізінде келіп, қазақ философиясының ерекшелігін түсінбей, қазақ халқының философиясының болғандығына күмәнмен қарайды. Қазақ философиясына еуропалық философияның өлшемдерімен қарау орынды ма? Әрине, орынсыз. Еуропа халықтарының өз түсінігі бар, қазақ халқының өз түсінігі бар. Қазақ халқын басқа халықтардан ерекшелейтін оның өзінің ұлттық дүниетанымы, бұл — оның төл санасы. Егер оның дүниетанымына бөгде жұрттың дүниетанымын телісек, бұл сырттан келген бөгде сана болады. Төл сана, яғни ұлттық дүниетаным, ұлттық ойлау тілге байланысты. Ұлттық ойлаудың басты ерекшелігі — оның тілінде. Неміс ойшылы М.Хайдеггер айтпақшы, «тіл — болмыстың үйі». Тіл «қарым-қатынас құралы» ғана емес, тіл — халықтың сана-болмысының көрінісі, оның рухы, жаны. Тіл арқылы ұлт өз болмысын, өмір тіршілігін, дүниеге көзқарасын бейнелейді.

Отарлаушы елдердің не себепті отар елінің ұлттық ана тілін өшіруге күш салатыны белгілі болды. Олардың ұлттың тілін құртудың астарында отар елдің елдігін, бірлігін бұзу, ұлттық рухын құлдырату ниеті жатыр. Себебі отарлау басқаның жерін басып алу немесе байырғы географиялық атауларды өзгертумен шектелмейді. Отарлаушылар отарлаған елдерін өздеріне қарсы бас көтертпеу үшін бірінші кезекте халықтың елдік санасын, ұлттық намысын жоюға тырысатыны тарихтан белгілі. Бойында намысы бар халық құлдыққа көнбейді, қарудың күшімен бағындырғанымен, келешекте бәрібір азаттығы үшін күреске шығады. Осыны болдырмау үшін отарлаушылар елдің төл санасына қатыстылардың барлығын бөгде сана арқылы тоз-тозын шығарып, бұзуға, халықтың тарихи-мәдени жадын ұмыттырып мәңгірттендіруге тырысады. Отарлаушыларға тән бұл сипатты Қазақ елін Ресейдің отарлау саясатынан көруге болады.

Қазақ жерін Ресейдің, дәлірек айтсақ, Ресей патшалығының отарлау пиғылының көрінуі сонау XV–XVI ғасырлардан басталып, XIX ғасырдың аяғында толықтай аяқталды. Қазақ елін отарлау Ресейде патшалық билік құлап, Кеңес үкіметі құрылғаннан кейін де жалғасын тапты.

XX ғасырдың әлемнің барша халықтарының тарихында алатын орны ерекше. Бұл ғасырда дүниежүзілік тарихтың бет-бейнесін анықтаған ірі-ірі оқиғалар орын алған болатын. Солардың бірі Ресейдегі 1917 жылы 25 қазанда жүзеге асқан социалистік төңкеріс еді. Қазан төңкерісін жұмысшы табының жағдайы жақсаратын, бүкіл еңбекші бұқараның мүддесі көзделетін, әлеуметтік теңсіздікке орын болмайтын социалистік қоғам орнату үшін Лениннің басшылығымен большевиктер жасады. Төңкерістен кейін большевиктер көп ұлтты Ресей еңбекшілерінің арасынан өз жақтастарының санын арттыру мақсатында «Ресей халықтары құқықтарының декларациясын» және «Ресей мен Шығыстың барлық мұсылман еңбекшілеріне» деген екі саяси құжат қабылдады. Бұл құжаттарда Ресейді мекендеген халықтардың теңдігі, олардың өздерінің мемлекеттік құрылысын өздері шешуге құқылы

екендігі айтылып, ұлттық және этникалық топтардың еркін дамуына, бұрынғы езілген ұлттарды өздерін-өздері билейтіндігіне кепілдік беріледі делінді. Қазақ зиялылары дүниені дүр сілкіндірген бұл өзгерістерді пайдаланып, қазақ халқын отарлық құлдықтан алып шыға алатын жол іздеді. Алаш партиясының астына біріккен қазақ зиялылары ойларын іске асыру үшін нақты бағдарламалар қабылдады. Олар Қазақ Ұлттық Автономиясын құруға белсене кірісті. Олардың ойынша, Ресей — демократиялық-федеративтік мемлекет, ал қазақ елі сол елдің құрамындағы автономды мемлекет болуы керек. Бірақ Ленин бастаған большевиктерге Ресейдің құрамындағы халықтардың өз алдына ұлттық мемлекет құруы қажет емес еді. Олардың көздегені жаңадан большевиктік империя құру еді. Большевиктердің саясатының демократиялық идеяға жанаспайтынын Ә.Бөкейханов: «Ел басшыларының жауапсыздығын біз Николай тұсында көріп едік. Большевиктер төрағасы Ульянов-Ленин, сол Николай секілді, жеке билеп төстейді. Николай сияқты халықты тілсіз хайуанға балайды. Большевиктер Петроград пен Мәскеу Думасын қуып таратты. Ал, оларды халық сайлаған болатын. Демократия — шетел тілінің сөзі, ол *халық билігі* деген мағына береді. Большевиктер халық билігін «буржуазия сарқыншағы» деп есептейді» [1], — деп ашып айтты. Халық билігін «буржуазия сарқыншағы» деп санайтын большевиктер үшін демократияның мүлдем керегі жоқ. Демократияда халықтардың құқығы және теңдігі сақталады, ал патшалық империяның орнын басқан, халқы құлдықта өмір сүретін Кеңестік империяда халықтардың құқығы мен теңдігі сақталуы мүмкін емес-тін. Және демократия болуы үшін экономикада да демократия болуы керек. Экономикадағы демократия әр түрлі меншік иелерінің өмір сүруіне мүмкіндік береді. Ал Кеңестік социалистік империяның мақсаты меншік иелерін болдыру емес, керісінше, «барлық байлықты, орталықтандыру, өндіріс құрал-жабдықтарын мемлекеттік меншік деп жариялау, өндірілген өнімді де мемлекеттік мүлік деп бақылауға алып, адамдарға үлестіріп беру. Сөйтіп материалдық игіліктерді өндірушілерге әлеуметтік бақылау орнату» [2] еді.

Жоғарыда қазақ елін отарлау саясаты патшалық Ресей құлап, Кеңес үкіметі құрылған соң да жалғаса берді деген едік. Ресейдің отарлау пиғылын анық аңғарған қазақ зиялылары Қазан төңкерісінен кейінгі уақытта бар күштерін халыққа миссионерлік пиғылдан ада оқу-білім үйретуге жұмсады. Себебі қазақ зиялылары отарлық бөгде сана қазаққа ағартушылық арқылы келіп жатқанын анық көрді. Олардың бұл ойлары отаршылдарға ұнамады. Отаршылдарға отарындағы елдің ғылым, өнер үйренуі қажетсіз. Отар елдің ғылым жетістіктерін үйренуі, дербес ғылымының дамуы, күштінің қаруың меңгеруі үстемдік етуші елге қауіпті. Осыны болдырмау үшін түркі халықтарының бірлігіне сызат түсіріп, қазақ зиялыларын әр түрлі себептермен қудалау басталды. Қазақ зиялыларын қудалау Кеңес үкіметі құрылғаннан кейінгі кезеңде ашықтан ашық жүргізілді. «Панисламизм», «пантүркизм» ұғымдары қалыптасты. Кеңес билігі қазақ халқының интеллигенция өкілдерін тікелей бақылауында ұстап, ұрымтал сәт пайда болғанда, «халық жауы» деген жаламен көзін құртып отырды. Мәселен, А.Байтұрсынұлы № 1 «пантүркист» ретінде И.В.Сталиннің тікелей бақылауында болды. Ғұмыр бойы қудалануда болған А.Байтұрсынұлы 1937 жылы 6 желтоқсанда «халық жауы» ретінде атылды. Оның барлық еңбектері пантүркистік, антикеңестік пиғылда деген жала жабылып, жиналып-теріліп өртелінді. Қазақ үшін араб әрпі негізінде жасаған әліпбиін Сталин «пантүркистік идеяны бойына сақтаушы» деп бағалап, бұл әліпбидің орнына 1926 жылы латын жазуын, 1940 жылы кириллица жазуын енгізді. Тіпті, оның атын атап, шығармаларын сақтаған азаматтар ұлтшыл буржуазия өкілі, халық жауы деген айыппен лагерьлерге қамалып, ит жеккенге айдалып, ату жазасына кесілді. Бұл тек А.Байтұрсынұлының басына түскен нәубет емес, қазақ зиялыларының бәріне келген нәубет еді.

Нағыз нәубет социализм идеясының қазақ халқының өміріне батпандап кірген шағында орнады. Жоғарыда айтылғандай, Ресейде болған Қазан төңкерісінің негізінде социалистік идеяны жүзеге асыру әрекеті жатты. Төңкеріс арқылы жеке меншікті жойып, өндірушілер экономикасына мемлекеттік бақылау орнату. Сол арқылы қоғамдағы таптық қанауды болдырмау, әлеуметтік теңсіздікті жою.

Әлеуметтік теңсіздік адам баласын сонау бағзы заманнан бері ойландырып келе жатқан құбылыс. Әлеуметтік теңсіздік болмайтын қоғам құру туралы утопистік сарындағы идеяларды Платонның «Атлантида», Т.Мордың «Утопия», Т.Кампанелланың «Күн қаласының тұрғындары», А.Сен-Симон, Р.Оуэн, Э.Кабенің еңбектерінен аңғаруға болады. Коммунизм де утопиялық идея. Әлеуметтік теңсіздіктің шығу көзі неде дегенге келсек, бұған жауапты қазақ ойшылы Ғ.Есімнің мына бір ойынан табамыз. «... Ол тек таптық қанауға байланысты ұғым емес. Әлеуметтік теңсіздік қоғамда неліктен болады дегенге келсек, ол адам табиғатына, болмысына қатысты екенін мойындау керек. Бес саусақ бірдей емес демекші, әр адамның қабілеті әр түрлі» [3], — дейді Ғ.Есім. Ол әлеуметтік

теңсіздіктің себебін адамның болмысынан, қабілетінің әр түрлілігінен көреді. Адамның қабілетінің әр түрлі болуы табиғи заңдылық. Табиғи заңдылықты адамдар өзгерте алмайды. Социализм адамдардың қабілеттеріндегі әр түрлілікті елемей, оларды теңестіруге тырысты. Адамдарды теңестіру оның болмысына жасалған қарсы әрекет. Социализмнің адамның табиғатына қарсы идея болғандығын Ресейдің Уақытша үкіметінің Премьер-министрі болған, Ленин «революция үшін ең қауіпті адам» деп атаған А.Ф.Керенский де айтқан болатын. Ол: «Социализмге материалистік тұрғыдан келген марксизм тек бір ғана таптың — пролетариаттың ілімі болды. Адамның өзінің қайталанбас ерекшеліктерін есепке алмайтын, оны азат студі тарихи процестің этикалық және философиялық басты мақсаты деп есептемейтін бұл ілімнің орыс идеясына үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Материалистік теориялар адамды үлкен құбыжық машинаның кішкентай тетіктеріне айналдырады» [4], — дейді.

А.Ф.Керенский социализмді орыс идеясына үш қайнаса сорпасы қосылмайды дейді. Неліктен? Себебі социализм идеясы Батыс Еуропадан келген идея еді. Ғ.Есім: «Социализм Қазақ еліне қайдан келіп еді дегенге келсек, Карл Маркс пен Фридрих Энгельстің іс — тәжірибесіне назар салуымыз керек. Бұл екеуі 1848 жылдың 21 ақпанында «Коммунистік партияның Манифестін» неміс тілінде жариялады. Социализмнің утопиядан саяси мәнге айналуы туралы ілім осы Манифесттен бастау алады. Манифест «Еуропаны Елес кезіп жүр, ол коммунизм елесі» — деп басталған» [3; 62] — деп, социализм идеясының қайнар көзін анықтайды. Идея Еуропада жасалған, Ресейде алғашқы болып осы идеяны жүзеге асыру әрекеті орындалған. Қазақстан сол кезде Ресейдің отары болғандықтан, социализм идеясының біздің елге Ресейден келуі түсінікті жайт. Ресейде коммунизм идеясының кең таралуы оның еуропашылдығынан, яғни олардың еуроцентристік ойлардың жүйесінде болғандығынан, болар.

Ресейдің еуроцентристік көзқарас шеңберінде болғандығын М.С.Бурабаевтың мына бір ойы дәйектей түседі: «Наша республика, вопреки воле народа, в составе СССР оказалась в системе мифического российского евроцентризма. В ходе колониальных захватов и становления современного Запада сложилась система идеологических мифов, названная евроцентризмом. Он утверждает, что Запад — единственная цивилизация, прошедшая в своем развитии «правильный» путь, который неизбежно должны пройти все остальные культуры и цивилизации. В конце этого пути все человечество обретет одну и ту же «правильную» систему хозяйства и общественного устройства по типу Запада» [5]. Еуропа елдерінің ғылымда, техниканың дамуында қол жеткізген жетістіктері ұшан-теңіз. Және дүниежүзілік өркениеттің дамуына Еуропа ғылымының шешуші үлес қосқанын да білеміз. Бірақ дүниежүзілік өркениетке әр ұлттың қосатын үлесі барын да ұмытпаған жөн. Еуроцентризм басқа ұлттардың өркениетке қосатын үлестерін көрмейді, ол үшін Еуропа өркениеті негізінде жасалатын өркениет қана бар, ал оған сәйкес келмейтіндері дамудың алғашқы сатысында немесе жабайылық деңгейде ғана. «Евроцентризм не сводится к какой-либо из разновидностей этноцентризма, от которого не свободен ни один народ. Это — идеология, претендующая на универсализм и утверждающая, что все народы и все культуры проходят один тот же путь и отличаются друг от друга лишь стадией развития. Евроцентризм, получивший мощную идеологическую поддержку от науки (в виде дарвинизма), широко распространился в XIX веке» [5; 94], — дейді М.С.Бурабаев. Еуроцентризм әмбебап сана қалыптастыруға ұмтылады. Ол көзқарас бойынша Еуропа өркениетінің жүріп өткен жолынан басқа дұрыс жол жоқ. Барлық этностардың түсінігі, дүниетанымы, санасы еуроцентризмнің өлшемдерімен, түсініктерімен өлшенуі керек. Еуроцентризмнің кемшілігі — оның әмбебап болғысы келетіндігінде. Бұл ұмтылыс біршама жүзеге асқанымен, әмбебаптық деңгейге жетуі мүмкін емес. Себебі әр этностың өзіндік санасы, өзіндік болмысы, өзіндік танымы, өзіндік тыныс-тіршілігі бар. Этностың осы ерекшеліктерін әмбебап сана жасап берген «өлшемнің» қалыбына салып өлшеуге болғанымен, этностың төл «өлшемдері» әмбебап «өлшемдердің» арнасынан түптің-түбінде асып шығады. Ойымызды социалистік сананың Қазақ елінде орнауы арқылы дәйектеп көрелік.

Социализм идеясы Қазақ еліне Ресей отаршылығы арқылы енді. Патшалық Ресей құлағаннан кейін теңдік, әділдік орнатамыз, таптық қанауды жоямыз деген жалған ұранмен халықты алдаған Кеңес үкіметі отаршылықтың тың формасын алып келді. «Тек қана идеологиямен өмір сүретін» (Н.А.Бердяев) Ресей отаршылығының идеологтары К.Маркстың қоғамдық экономикалық формациялар туралы ілімін еуроцентристік пиғылда түсіндірді. Маркстың бұл ілімі бойынша, қоғамдық экономикалық формациялардың бес түрі бар, олар: алғашқы қауымдық, құл иеленушілік, феодалдық, капиталистік және коммунистік формациялар. Таптық қанау формацияның алғашқы

қауымдық және коммунизм түрінен өзгесінде болады. Олардың дәлелдеуінше, Қазақстан қоғамында капиталистік формация қалыптаспағандықтан, олар әлі мүдделері бір-біріне қарама-қарсы таптары бар феодалдық-патриархалдық формацияда өмір сүріп отыр. Сондықтан шаруаларды феодалдардың қанауынан құтқару қажет. Бұл, әрине, Ресей отаршылығының өздерінің отарлық саясатын бүркемелеп қалу үшін жасаған жалған түсінігі еді. Ғ.Есімнің ойынша, «қазақ халқының болмысында бай және кедей дегендер болғанымен, тапқа бөліну болмаған. Қауымдық-рулық тұрмыста болған қазақтарға таптық қанау деген беймәлім құбылыс болатын. Бір-біріне анталаған долы ашулы таптар болмағандықтан, қазақ ауылындағы әлеуметтік теңсіздік бір халықты екі жаратын дүлей күшке айналмаған. Кедей мен бай арасындағы қатынас реттеліп, ушықпай шешіліп отырған» [3; 109]. Ғ.Есімнің ойына сүйенсек, Қазақ жерінде таптық қанау болмаған, тіпті феодалдық қатынастар да орын алмаған. Егер Қазақ жерінде феодалдық құрылыс болмаса, онда қандай қоғамдық құрылыстың болғаны? Және феодализм дегеніміздің өзі не еді?

«Феодализм — (лат. *Feodum, feudum*; көне герм. *Fihu, fehu* — меншікті мекен, мүлік, мал, ақша + *fd* — иелік, иелену) — қоғамдық даму сатыларының маркстік теориясына сәйкес әлемдік экономика дамуының тарихи бес кезеңінің бірі, капитализмнің алдындағы әлеуметтік-экономикалық формациясы. Феодализм өндірістің басты құрал-жабдығын — жерді феодалдардың меншіктенуіне және осы иеліктердегі ұсақ жеке шаруашылықты жүргізуші шаруалардың — өндірушілердің оларға жеке басының тәуелділігіне негізделген» [6]. Феодал болуы үшін оның атадан балаға қалған немесе корольдің, басқа да жер иеленушінің жер беруі нәтижесінде заңдастырылып, хатталып қойылған жеке меншік жері болуы керек. Олар шаруалар еңбегін пайдаланып, жалдамалылар ұстайтын. Бұл мәндегі «феодал» ұғымының мазмұнына сәйкес қазақ феодалы болмаған. «Қазақ ауылы ішінде, яғни қауымдық-рулық меншік ішінде, екі меншік бар. Бірі байдың малы, екіншісі әрбір отбасының малы, ал жер ортақ. Байдың малы да ортақ мал, өйткені өзгелер (малы шағын кедейлер, жалға жүретіндер) осы байдың малын, былайша айтқанда, ортақ малды бағып-қағып содан еңбек ақы алады. Демек, бұл өмір сүру үшін қажетті дәулет. Байдың малы болмаса, табыс көзі қайдан болмақ. Табыстың бұл — бір көзі. Екіншісі, әркімнің өз малы бар, оған өзі ие. Сөйтіп әркімнің жеке меншігі бар және ортақ малға (бай малына) әрқайсысының үлесі бар. Ортақ мал тұрмыс өзегі» [2; 90–91], — дейді Ғ.Есім. Мұндай қауымдық-рулық тұрмыста таптық қанау қайдан болсын. Қазақ қоғамы феодалдық-патриархалдық формацияда және таптық қанауда өмір сүреді деп марксизм-ленинизм ғалымдары шатасты немесе «Қазан төңкерісінің жеңісі қазақ жерінде толық байқалмады. Әр қазақ отбасын репрессиялау керек. Барлық қазақтар Кеңестерге қарсы» деп топшылаған Ф.Голощекиннің қазақ жерінде «Кіші Қазан» төңкерісін өткізуін жасырып қалу үшін мұндай жалған түсінікті әдейі қалыптастырды. Феодалдардың езгісінен шаруаларды құтқарамыз деген желеумен Қазақстанда 1928 жылы байлардың малын күштеп тартып алып, ұжымдастыру жұмысын бастап кетті. Байлар қолдарындағы малдарынан айырылды, қарсылық тудырғандары атылды, жазаланды, кейбіреулері Қазақстан территориясынан жер ауып кетті. Қазақтардың күн көріс көзі мал өсіру болғандығы белгілі, малынан айырылған қазақтар 1931–1932 жылдары аштыққа ұшырады. Бұл қазақтарды қыру үшін қолдан жасалған аштық еді, осы жылдары қазақтардың жартысынан астамы қырылды.

Кеңес дәуірінде қазақ елінде социалистік қоғам құру жолында орын алған халықтың ашаршылыққа ұшырауы, қазақ зиялыларының репрессияға ұшырауы, тағы да осы сияқты отарлаудың зардаптары айтылмай, керісінше, социализмді орнатудың дұрыстығын дәлелдейтін теориялық негіздер жасалынып отырды. Соның бірі жоғарыда айтылған қазақ жеріндегі феодалдық-патриархалдық формацияның болғандығын көрсету еді. Маркс формациялар теориясын Еуропаға қатысты қолданғанын білеміз. Оның айтуынша, бұл формациялардан мазмұны бөлек азиаттық өндіріс тәсілі де бар. Маркстың бұл пікірін біле тұра, марксизм-ленинизмнің жандайшаптары қазақ жерінде феодализм болғандығын дәлелдеумен болды. Қазақ байлары халықты қанаушы жауыз феодал ретінде түсіндірілді. Сол арқылы Ресейді отарлаушы ел емес, керісінше, өз еліндегі қанаушылардан құтқарушы, қазақтың көкірек көзін ашушы, қазаққа теңдік әперуші ел ретінде көрсетпекші еді. «Егер де Қазақстанда феодализм болмаса, онда қазақтар арасында тап күресінің болмағаны, Сырым Датов шаруаларды бастап феодалдарға шықпаған, ол ұлттық намыс, жігері бар байды, бекті, төрені, қара халықты орыстың отарлау саясатына қарсы күреске бастап шыққаны шындық болмақ. Онда большевиктердің қазақ шаруасын феодалдар қанауынан құтқарғаны шындыққа жатпайды. Қазақстанда жүргізілген коллективтендіру халыққа қарсы саясат. Социализм халыққа теңдік, азаттық емес, бодандықтың жаңа түрін әкелгені ақиқат болғаны» [2; 89], — деп Ғ.Есім тарихтың не себепті бұрмаланғандығын, не себепті теріс тұжырымдар жасалынғанын дөп

басып анықтап берді. Осы кезде марксизм-ленинизм ілімдеріне сай келетін ғалымдардың еңбектері асыра дәріптеліп, оған мазмұны келмейтіндер терістеліп отырылды. Барлық ғылым салалары, тарих, гуманитарлық-қоғамдық ғылымдар идеологиялық сүзгіден өтті. Ғылымға еуроцентристік өлшеммен қаралды.

Әлемде отар ел тек Қазақ елі болмағандығын тарихтан білеміз. Еуропаның «дамыған» елдері Африка, Оңтүстік және Солтүстік Америка елдерін, Австралия, Үндістан т.б. елдерді басып алып, отарларына айналдырғаны мәлім. Отарлаушы елдер отардағы елдердің тарихын, дүниетанымын өзінің отаршыл (еуропалық) көзқарасы бойынша түсіндіріп, өздерінің үстемдіктерін, жетістіктерін әрдайым көрсетіп отырады. Осы тұрғыда Үндістанның ағылшын отарлығына қарсы күресінің көшбасшысы Дж. Нерудің мынандай бір пікірі бар. Ол: «Үндістандік ұлтжандылықтың жатжұрттық билікке қарсы бірігуі заңды әрі солай болуға тиісті құбылыс еді. Соған қарамастан, біздің зиялыларымыз ХІХ ғасырдың аяғына дейін саналы түрде немесе оны қаперіне алмастан империяның ағылшындық идеологиясын қалай қабылдап келді десеңші. Өзінің барлық уәжін соған негіздеп құрды, тек ішінара ғана оның кейбір сыртқы сипаттарын сынаумен шектелді. Тарих, экономика және басқа да пәндер мектептер мен университеттерде оқылатын Британ империясының көзімен жазылды және оның біздің өткеніміз бен бүгінгі күндеріміздегі көптеген кемшіліктерімізге иек сүйей отырып, ағылшындардың жасап берген жақсылықтары мен олардың «ұлттық парызы» баса көрсетілді. Біз белгілі мөлшерде осынау жалған пайымдауды қабылдадық, тіпті оған іштей қарсы тұратын күннің өзінде ол бізге өз ықпалын жасады. Өйткені менің елімнің тарихы ағылшындардың көзқарасымен жасалған тарих еді» [7], — деп жазыпты.

Қазақ елінің тарихы да солай жазылды. Ресейдің қоластына қосылмай тұрғандағы Қазақ хандығының тарихы бұрмаланып, мемлекеттігінің болғандығына күмәнмен қаралса да, қазақ халқының тарихына, тіліне, дініне, ұлттық мәдениетіне отаршылық жасап берген әмбебап өлшемдердің арнасында қалып қоймай, төл өлшемдер негізінде келіп, қазақ тарихына оң көзқараста болған көптеген қазақ зиялылары болды. Сондықтан олар көп қудалануға ұшырады. Мәселен, Е.Бекмаханов Кенесары Қасымұлы көтерілісін зерттеуге арналған «ХІХ ғасырдың 20–40-жылдардағы Қазақстан» (1947) атты еңбегі үшін 1952 жылы 4 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Сотының шешімімен 25 жылға бас бостандығынан айрылды. Қазақ халқының өткені туралы жақсы көзқараста болған көптеген қоғамтану ғалымдары, жазушылар, өнер қайраткерлері А.Жұбанов, Х.Жұмалиев, Б.Сүлейменов, Е.Смайылов, Ә.Әбішев, Қ.Аманжолов, Қ.Бекхожин, С.Беғалин, Қ.Сәтпаев, М.Әуезовтер саяси және буржуазиялық-ұлтшылдық қателіктер жіберді деп нақақтан танылған айыптармен қудалануға ұшырады. А.Құнанбайұлы, Ш.Құдайбердіұлы, «Зар заман» ойшылдары, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Т.Рұсқұлов сынды азаматтардың атын атауға мүлдем тыйым салынды. Одан беріде, 1975 жылы, О.Сүлейменовтың славян халықтарының ХІІ ғасырда дүниеге келген жазба ескерткіші «Игорь жасағы туралы жырды» зерттеуге арналған «Аз и Я» кітабы төңірегінде шыққан үлкен шуды да айтып өтсек болады. О.Сүлейменов тілді тарихи деректану ғылымының негізгі зерттеу объектісі ретінде алып, сол арқылы жырдың пайда болған уақытының ерекшеліктерін, сол кезеңде Русь пен Даланы мекендеген халықтардың арасындағы қарым-қатынасты, олардың бір-біріне тигізген әсерін көрсетті. «Жырдың бүгінгі күнге жеткен бірнеше тізімдерінің «Ипатьев, Лаврентьев тізімдері, әсіресе «Задонщина») түпнұсқаларын салыстыра отырып, мынадай қорытындыға келеді. «Күтпеген жерден тіл куәлік береді екен. Христиан дәуіріне дейін славяндардың түркілермен бейбіт қатынаста болғандығына тіл дәлел болады. Олар бірге мал бағып, жер жыртқан, кілем тоқып, киім киген, бір-бірімен сауда жасасқан, ортақ жауға бірігіп қарсы шапқан, ортақ әріптермен жазған. Бірге ән салып, ортақ аспаптарда ойнаған. Сенімі де ортақ болған. Оған дәлел жырдың өзі — «Игорь жасағы туралы жырдың» тілі» [8]. Х–ХІІ ғасырларда славян халықтарының тілі, мәдениеті, дәстүрі үшін далалықтардың ықпалының мол болғандығын О.Сүлейменов өзінің «Аз и Я-сында» бұлтартпас нақты деректермен дәлелдеп берді. Бұл болса қазақтарды, оның ата-бабалары «далалықтарды» жабайы санайтын шовинистер үшін «мазақ» еді. Қалайша «жабайылар» славяндармен бірге мал бағып, жер жырттып, сауда-саттық жасасады? Қалайша ортақ әріптермен жазып, ән салып, ортақ аспаптарда ойнайды, сенімі ортақ болады? Қалайша «далалықтар» славян халықтарының мәдениетіне, тіліне, дәстүріне әсер етеді? Мүмкін емес. Бұл орыс еуроцентристері үшін мүмкін емес болса да, тарих үшін, ғылым үшін шындық еді. Тарихи шындықты мойындатпай тұрған олардың бойында қалыптасып қалған үстемдік саналары еді.

Сонымен, ХХ ғасыр қазақ халқына басында отарлық езгіден құтылар мүмкіндігін де берді, кейін сол мүмкіндікті қолынан тартып алып та қойды. Қазақ елін патшалық Ресейдің отарлау саясаты мен

Кеңестік дәуірдегі отарлау саясатының мақсаты бір болғанымен, Кеңестік дәуірдегі отарлық саясат жойқын көрінетін сияқты. Бұған елдегі болған төңкерістер, Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстар, «бай-кулактармен» күрес, ұжымдастыру саясаты, 1931–1932 жылдары әдейі жасалған ашаршылық, қазақ зиялыларын репрессиялау, коммунизм құрудағы асыра сілтеулер т.б. дәлел бола алады. Отаршылықтың бұл «науқандары» қазақ халқының ұлттық рухының құлдырауына әкелді, тіпті, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кетуге сәл-ақ қалды. Бұл әрекеттері аздай қазақтың санасын, мәдениетін, тілін, дінін ұмыттыруға бағытталған бөгде сана ілімдері — социализм, коммунизм, еуроцентризм — құрудың алдында тұрған халықтың санасын, рухани құндылықтарын, дүниетанымын өзгеріске түсірді, олар тұрғысында өзгеше көзқарас қалыптастырды. Бақытымызға орай, отаршылықтың осындай түрлі-түрлі қулық-сұмдықтарын басынан өткізген қазақ құрып кетпей, тәуелсіздікке дейін шыдап бақты.

References

- 1 *Kamzabekuly D.* Spiritual basis of Alash. — Almaty: El-shejire, 2008. — 357 p.
- 2 *Garifolla Esim.* History of Kazakh philosophy. — Almaty: Kazakh universitety Publ., 2006. — 216 p.
- 3 *Garifolla Esim.* Socialism. Novel about sin and guilt. — Astana: Elorda, 2010. — 126 p.
- 4 *Atabaev K.* Condemned truth («AZiYa» why it was under the rage Headquarter?) // *Parasat*. — 1999. — № 8. — 19 p.
- 5 *Burabaev M.C.* Agyn Kasymjanov — founder of rebirth of stude about Faraby on the historical birthplace of Abu Nasr Al-Faraby in Kazakhstan. The Party blights historical and cultural memory of turannation. — Almaty: Samara-print, 2009. — 91 p.
- 6 Kazakhstan. National Encyclopedia. — Vol. 9. — Almaty: Main editor of «Kazakh encyclopedia», 2007. — 561 p.
- 7 History. Heritage of humanity s mind. Ten volume. World historical thought. — Astana: Foliant, 2006. — 423 p.
- 8 *Kerensky A.* It is ought to response any way // *Parasat*. — 1998. — № 3. — P. 13.

Е.К.Аринов

Учение сознания чуждого в Казахстане в советскую эпоху

В статье российская колонизация Казахстана во времена Советского Союза представлена такими понятиями философии, как «самосознание» и «сознание чуждого» (дословный перевод). Отмечено, что история дает наглядно понять — колонизация не ограничивается захватом земель и изменением политической-административной власти. Показано, что колонизаторы, дабы не противился подавляемый народ, в первую очередь старались исчерпать самосознание народа и национальный дух влиянием «сознания чуждого», сломать историческо-культурную память, сделав народ «манкуртами».

E.K.Arinov

Doctrine alien consciousness in Kazakhstan during the Soviet Union

In the given article there are terms such «external consciousness» and «internal consciousness» of philosophy when Russians colonized Kazakh people in Soviet period. It is known that conquest is not only obtaining of someone's land, but also changing of political power. Colonizers try to make forget people's historical and cultural heritages through external consciousness eliminating their national honor in order to not resist with them. We can see such situation, when Russians colonized Kazakh people.